

Федоровська Наталія Володимирівна,
старший науковий співробітник наукової
лабораторії з проблем превентивної
діяльності та запобігання корупції ННІ № 3
Національної академії внутрішніх справ

ЕФЕКТИВНЕ РЕАГУВАННЯ НА ВИПАДКИ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА, ПОВ'ЯЗАНОГО З ВІЙНОЮ

Сексуальне насильство під час збройних конфліктів є однією з поширених тактик війни при якій агресори використовують сексуальну наругу, як зброю. Зґвалтування почали вважатися військовими злочинами лише наприкінці 90-х. За даними ООН, у війнах потерпають від сексуального насильства 18–40 % жінок та дівчат.

Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом – окремі випадки або типові прояви практики зґвалтування, сексуального рабства, примусу до проституції, примусової вагітності, примусової стерилізації та інших форм сексуального насильства порівнянної відповідних моделей поведінки, у тому числі використання цієї поведінки як військової тактики або як засобу політичного залякування з боку, скоєного сторонами конфлікту, які включають у себе і державні, і недержавні суб'єкти [1].

Жертвами сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, є ті, хто індивідуально або разом з іншими особами були піддані такому насильству (особи, які пережили насильство), а також члени їхніх сімей, зокрема, діти, батьки або партнери, діти, які народилися після вагітності внаслідок зґвалтування, а також інші особи, які залежать від жертви.

Женевською конвенцією про захист цивільного населення під час війни заборонено відповідно до статті 3 насилля над життям й особистістю, зокрема всі види вбивства, а до статті 27 жінки потребують особливого захисту від будь-якого зазіхання на їхню честь, і, зокрема, захисту від зґвалтування, примушування до проституції чи будь-якої іншої форми посягання на їхню моральність [2]. Додатковий протокол №1 від 08.06.1977 до Женевської конвенції щодо захисту жертв міжнародних збройних конфліктів статтею 76 «Захист жінок» підкреслює, що жінки, користуються особливою повагою і їм забезпечується захист, зокрема, від зґвалтувань, примусу до проституції і будь-яких інших форм непристойних посягань.

Відповідно до ст. 7 Римського статуту, злочини проти людяності – це злочини, які вчиняються у рамках широкомасштабного та систематичного нападу на цивільне населення, і такий напад є свідомим, в тому числі зґвалтування (та інші види сексуального насильства) (g), поневолення (c), насильницьке зникнення осіб (i), інші

нелюдські дії подібного характеру, які навмисно завдають великих страждань або серйозної шкоди тілу або психічному чи фізичному здоров'ю (к) [3].

Відповідно до статті 36 Стамбульської конвенції «Сексуальне насильство, зокрема зґвалтування» передбачає:

а) здійснення, без згоди, вагінального, анального або орального проникнення сексуального характеру в тіло іншої особи з використанням будь-якої частини тіла або предмета;

б) здійснення, без згоди, інших актів сексуального характеру з особою;

с) примушування іншої особи до здійснення, без згоди, актів сексуального характеру з третьою особою.

Згоду повинно бути надано добровільно як результат вільного волевиявлення особи, отриманого в контексті супутніх обставин [4, с. 35–36].

Зґвалтування є однією з форм катування, на прикладі рішень Європейського суду з прав людини у справах «A.NediN v Turkey» 1997 р., «M.C. v Bulgaria» 2003 р., «Maslova a.Ned NealdaNedov v Russia» 2008 р. [5].

В умовах війни сексуальне насильство стає дедалі більш поширеним. Тому національне законодавство встановлює особливу відповідальність за насильство, вчинене в умовах війни. Людина зі зброєю має завжди більше влади. Тому для кваліфікації зґвалтування на війні не обов'язкове безпосереднє застосування фізичної сили. Достатньо створення умов, за яких відмовитися від сексу небезпечно для життя чи здоров'я, або існують обґрунтовані підозри, що це призведе до серйозних негативних наслідків для людини чи її близьких.

Але під час воєнних дій сексуальне насильство слід кваліфікувати за статтями 438 КК України (порушення законів та звичаїв війни) та 442 КК України (геноцид). Нинішнє національне законодавство не давало змоги органам національного розслідування та національній судовій системі кваліфікувати воєнні злочини і злочини проти людяності як міжнародні злочини, що не мають термінів давності. А це дуже важливо в контексті вже поданих Україною позовів до рф та подальшого притягнення агресора до відповідальності за вторгнення до України.

Прийнятий 20 травня 2021 р. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права» передбачає забезпечення повноти імплементації положень міжнародного кримінального і гуманітарного права щодо кримінально-правового

переслідування за міжнародні злочини (геноцид, злочин агресії, злочини проти людяності та воєнні злочини) та спрямований на забезпечення виконання міжнародних зобов'язань щодо запобігання юридичній та фактичній безкарності за вчинення таких злочинів. Законом доповнено ст. 8 Кримінального кодексу України новою ч. 2, якою запроваджується принцип універсальної юрисдикції щодо агресії, геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів [6].

Національний план дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року спрямований на забезпечення протидії насильству за ознакою статі та сексуальному насильству, пов'язаному з конфліктом оскільки під час тривалих конфліктів збільшуються ризики потрапляння насамперед жінок і дівчат у ситуації торгівлі людьми, сексуального насильства, зґвалтування [7].

5 травня 2022 року Європейський парламент рішуче засудив сексуальне насильство щодо українських жінок в охопленій війною країні та ЄС «найрішучішим чином використання сексуального та гендерного насильства як зброєю війни» та наголосив, що це воєнний злочин, а також висловив «занепокоєння дедалі більший числом повідомлень про торгівлю людьми, сексуальне насильство, експлуатацію» жінок і дітей, які біжать з України, в Європі [8].

Зі слів заступниці Міністра внутрішніх справ України Катерина Павліченко: «Статеві злочини – це пряма зброя ворога проти цивільного населення. Сексуальне насильство більше не розглядається як неминучий «побічний ефект» війни. Світова спільнота розуміє, що це злочини, яким можна запобігти та покарати винних відповідно до норм міжнародного права та міжнародного кримінального права». В свою чергу, між Урядом України та United Nations було підписано Меморандум про співробітництво щодо запобігання та протидії сексуальному насильству в умовах конфлікту, зокрема посилення захисту від сексуального насильства вимушено переміщених осіб.

У Міжнародному протоколі з документування та розслідування сексуального насильства в конфлікті визначають такі основні мотиви агресора:

- сексуальне насильство може набувати масового характеру та скоюватися проти багатьох осіб, будучи стратегією досягнення військових цілей. У цьому випадку сексуальне насильство є частиною широкомасштабного нападу на цивільне населення, або актів геноциду;
- сексуальне насильство можуть застосовувати з метою послаблення громади та отримання контролю над нею. Його використовують, щоб покарати або знищити певну групу, тероризувати

її членів, помститися їм, змусити покинути територію та поширити повідомлення про напади;

- сексуальне насильство може виступати як форма катувань у місцях тримання під вартою, в'язницях та слідчих ізоляторах. Застосовуючи його, агресор має на меті покарати, принизити, залякати постраждалих або шляхом примусу домогтися інформації від затриманих;

- інший мотив – спроба вплинути на окремих людей через їхні конкретні функції, роль або посаду в громаді – наприклад, на лідерів або активістів. Члени їхніх сімей також можуть піддаватися нападу як виду покарання, примусу надати інформацію про діяльність або місцеперебування близьких;

- до сексуального насильства можуть вдаватися з метою об'єднання солдатів та бійців: скоєння його над цивільними або членами ворожих сил у цьому разі виступає винагородою, ритуалом ініціації або методом, за яким молоді члени групи стають співучасниками злочинів (і таким чином стають прив'язаними до більшої групи);

- також сексуальне насильство може здійснюватися як частина ритуальних або шкідливих колективних практик, наприклад, у віруваннях, що статеві зносини – часто з незайманими та/або дітьми – наділяють бійців особливою силою, непереможністю або є зціленням від хвороб.

Будь-яке сексуальне насильство – крім зґвалтування, це можуть бути погрози зґвалтування, каліцтва статевих органів, примусові оголення, вагітність, аборт, проституція, примус дивитися на сексуальну наругу, сексуальне рабство тощо – є воєнним злочином, порушенням законів та звичаїв війни [9, с. 29–30].

Відповідно до Угоди, ООН надаватиме допомогу правоохоронним органам України у розслідуванні фактів сексуальних злочинів російських окупантів та постраждалим від сексуального насильства під час війни. Передбачено створення спеціалізованих центрів надання допомоги та напрацювання єдиної методології роботи в таких центрах [10].

Для ефективнішого реагування на випадки сексуального насильства, пов'язаного з війною, UN#FPA надаватиме допомогу правоохоронцям у документуванні сексуальних злочинів, вчинених російськими окупантами, а також постраждалим. На Київщині та Сумщині функціонує спеціалізована поліцейська мобільна група для виявлення та розслідування фактів сексуального насильства проти мирних жителів. Поліцейські спільно з психологами проводять бесіду з цивільним населенням, опрацьовують інформацію про ймовірні

випадки зґвалтувань та інших злочинів сексуального характеру, надають психологічну допомогу [11].

За даними МВС України з початку повномасштабного вторгнення, слідчі Національної поліції України зафіксували вже понад 12 тисяч воєнних злочинів, які не мають терміну давності. На відміну від інших форм насильства, які відбуваються під час кризи, інформація про сексуальне насильство часто є недостатньо висвітленою та неповністю задокументованою. У воєнний час жінка, яку ґвалтували нелюди, а потім залишили в темному підвалі на невизначений час, не має можливості швидко знайти лікаря чи адвоката. Міжнародне кримінальне право дозволяє у таких випадках не орієнтуватися на медично-правові висновки. Тобто, можна фіксувати психологічні зміни, збої менструальних циклів. Не обов'язково фіксувати травму, як цього вимагає національне законодавство. Показами для розслідування цілком можуть бути й інші речі. Зокрема, і телефонні дзвінки, перехоплення розмов окупантів, де вони розповідають про зґвалтування. Жерти сексуального насильства стикаються зі значними труднощами у доступі до послуг, механізмів правосуддя та інших постконфліктних засобів правового захисту.

Відповідно до інформації, наданої секретаріатом уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, станом на кінець квітня 2022 р. зареєстровано 103 звернення про випадки гендерного та сексуального насильства на звільнених від російських загарбників територіях. Серед осіб, яких було зґвалтовано, близько 30 % – неповнолітні дівчата, 12 з яких зараз вагітні. Протягом 1 березня – 12 квітня 2022 р. до Abortio№ Dream Team - організації, яка належить до мережі правозахисних організацій Abortio№ Without Borders, звернулися 102 українки, які виїхали з України до Польщі, з вагітністю до 12 тижнів, яку хотіли перервати. З-поміж іншого, це свідчить про те, що кількість зґвалтованих і примусово запліднених російськими військовослужбовцями жінок може бути набагато вища, ніж кількість зафіксованих секретаріатом уповноваженого звернень.

Примусова вагітність потенційно є самостійним складом відразу *трьох міжнародних злочинів*: воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду. Попри те, що разом з низкою інших злочинів (примусові шлюби, сексуальне рабство тощо) вона належить до так званих злочинів SGB (sexual-gender based violence), вона має істотно відмінні елементи: *actus reus*, *mens rea* та шкоду [12].

Уповноважена Верховної Ради України з прав людини Людмила Денісова поінформувала, що «лише за одну годину, через пережите сексуальне насильство, звернулися 10 осіб, з них 8 – зґвалтовані

неповнолітні. У тому числі двоє хлопчиків 10 років» та навела приклади звірств росіян, серед яких:

- трійнята 9 років, дівчата. Зґвалтовані рашистами, мають тяжкі травми статевих органів. Усе це на очах у матері, вона у шоковому стані;
- звернулася мама, на її очах дев'ятимісячну донечку зґвалтували свічкою;
- однорічного хлопчика ґвалтували двоє, помер;
- дівчинка двох років, ґвалтували двоє, залишилася живою;
- зґвалтовані чоловіки 67 та 78 років [13].

Міністерство внутрішніх справ спільно з «Ла Страда Україна» розробили інструкцію для постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного з війною із відповідним алгоритмом дій. Усі докази російських військових злочинів збирає Міжнародний кримінальний суд у Гаазі.

Разом із збиранням достатньої кількості інформації для документування всіх відповідних складових окремих злочинів, докази сексуального насильства як національного кримінального злочину або міжнародного злочину посилюються, якщо вони можуть продемонструвати, що окремі інциденти є складовою частиною певного паттерну злочину, тобто існують численні пов'язані інциденти зі спільними рисами. Це дозволить довести, що ці діяння є частиною єдиного магістрального курсу на вчинення таких порушень і вийти на принципово інший якісний рівень щодо розуміння ієрархії віддання наказів про ці злочини і можливостей притягнення осіб до відповідальності [14].

Сексуальне насильство як воєнний злочин є частиною трагічної та жорстокої моделі злочинних дій, скоєних стосовно осіб чоловічої та жіночої статі, зокрема дітей, в конфлікті. Жінки та чоловіки, люди похилого віку, діти й навіть немовлята – свідчення очевидців та постраждалих свідчать, що ніхто не застрахований від ризику сексуального насильства. Це свідчення того, що порушуються не лише норми міжнародного гуманітарного права, а й самої його суті, моралі цивілізованого світу. Сьогодні існує велика необхідність у розумінні та підвищенні компетенцій правової спільноти щодо вчинення сексуального насильства під час війни. Кожен такий злочин, незалежно від того, хто його вчинив, має належно розслідуватися і по них мають бути винесені справедливі вирoki.

Список використаних джерел

1. Резолюція 1960 (2010), ухвалена Радою Безпеки на її 6453-му засіданні від 16 груд. 2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j17#Text.

2. Конвенція про захист цивільного населення під час війни (Женева, 12 серпня 1949 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.

3. Римський статут міжнародного кримінального суду від 17 лип. 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.

4. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами Відкрита для підпису в Стамбулі (Туреччина) 11 травня 2011 р. 87 с. URL: <https://rm.coe.int/1680093ddb>.

5. European Court of Human Rights. URL: <https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=home&c=fre>.

6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права: Закон України від 20 трав. 2021 р. URL: <https://www.rada.gov.ua/News/PovidomleNnya/208710.html>.

7. Національний план дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 жовт. 2020 р. №1544-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1544-2020-%D1%80#Text>.

8. У Європарламенті засуджують сексуальне насильство щодо жінок з України (06.05.2022). URL: <https://www.epochtimes.com.ua/Novyy-suspilstva/u-yevroparlamente-zasudzhuyut-seksualne-nasilstvo-shchodo-zhiнок-z-ukrayi-143035>.

9. Міжнародний протокол із документування та розслідування сексуального насильства в конфлікті (березень 2017). 328 с. URL: https://womens.uua.today/UWC-library/uwomens/37-Interatioal_Protocol_2017_2nd_Edition_UKR.pdf.

10. Україна розширює співпрацю з ООН щодо запобігання та ефективного реагування на сексуальне насильство під час війни, – МВС (03.05.2022). URL: <https://www.kmu.gov.ua/News/ukrayina-rozshiryue-spiivpracyu-z-on-shchodo-zapobigannya-ta-efektivnogo-reaguvaNnya-na-seksualne-Nasilstvo-pid-chas-vijni-mvs>.

11. МВС та UNFPA нарощує співпрацю щодо ефективного реагування на сексуальне насильство в умовах війни (13.05.2022). URL: <https://mvs.gov.ua/News/mvs-ta-unfpa-naroshhuje-spiivpracyu-shchodo-efektivnogo-reaguvaNnya-na-seksualne-Nasilstvo-v-umovakh-vii>.

12. Рашевська К. Примусова вагітність як міжнародний злочин в Україні: покарати не можна мовчати (11.05.2022). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/primusova-vagitnist-yak-mizhnarodniy-zlochyn-v-ukrayini-pokarati-ne-mozhna-movchati.html>.

13. Зі звільнених територій Харківщини надходять масові повідомлення про сексуальні злочини росіян, Денісова (19.05.2022). URL: https://lb.ua/society/2022/05/19/517374_zi_zvilNeeNsih_teritoriy_harkivshchiNsi.html.

14. Харитонов О. Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом (08.05.2022). URL: <https://yvu.com.ua/13507-2/>.

Хавронюк Микола Іванович,
професор кафедри кримінального
та кримінального процесуального права
Національного університету
«Києво-Могилянська академія»,
доктор юридичних наук, професор

УХИЛЕННЯ ВІД ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ: СКЛАДНОЩІ ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ

Ухилення від військової служби – найбільш поширене правопорушення серед військовослужбовців. Достатньо сказати, що протягом останніх семи років за самовільне залишення військової частини або місця служби, дезертирство та ухилення від військової служби шляхом самокалічення чи обману (статті 407–409 Кримінального кодексу України, далі – КК), щороку засуджувалось від 71 % (2015 р.) до 94–95 % (2018–2021 рр.) із загальної кількості військовослужбовців, засуджених за військові кримінальні правопорушення. При цьому йдеться, щороку, про півтори-дві тисячі засуджених осіб і ще понад три тисячі осіб, на яких накладено адміністративне стягнення за самовільне залишення військової частини або місця служби (ст. 172-11 Кодексу України про адміністративні правопорушення, далі – КУпАП) [1; 2].

Проблема правової кваліфікації зазначених правопорушень пов'язана насамперед з тим, що для виділення багатьох їх видів (загалом 22 склади правопорушень) законодавець, порушивши правила логіки, на яких має ґрунтуватися законодавство, взяв одночасно кілька критеріїв поділу – спосіб ухилення, його мета і тривалість, вид суб'єкта, який ухиляється, та обстановка ухилення. Наслідком такої диференціації стали, зокрема, неймовірно широкі межі стягнення (покарання) – від арешту на строк одна доба до позбавлення волі на строк 12 років (що становить 4383 доби).

За способом ухилення від військової служби виділяються:

1) самовільне залишення військової частини або місця служби, або нез'явлення вчасно без поважних причин на службу у разі